

การยึดครองจันทบุรีของฝรั่งเศสในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

The Occupation of France in Chanthaburi in the Reign of King Rama V

พวงเพชร สุรัตน์กุล¹
Phuangphet Suratanakavikul

ABSTRACT

The objective of this research aims at the study of Chanthaburi's historical development and general conditions during the period of French occupation from B.E. 2436 to B.E. 2447 (A.D. 1893 to A.D. 1904) including the study of the negotiations and the withdrawal of French troops from Chanthaburi.

The result of the research reveals that France occupied Chanthaburi from 1893 to 1904; thereafter it occupied Trat up to the year 1907. The purpose of French occupation of Chanthaburi was to assume a warranty until Thailand had fully acted upon the agreement and sub-agreement dated October 3, B.E. 2436 (A.D. 1893) which Thai government made with France after the 1893 crisis, and until peaceful situation was brought back to both banks of the Mekhong River at the distance of 25 kms. However, French occupation of Chanthaburi was only in part. It appeared that as for the part belonging to Thailand's sovereignty, there were unending immigrants.

During the period of French occupation, Chanthaburi's economic condition was improving, but still many resultant problems had arisen out of French occupation such as the disputes among the French subjects, tax evasion, and most importantly the outburst of the outlaw gang. Since Chanthaburi was a strategically important harbour, Thailand had to make a great effort to negotiate with France so as to make the latter withdraw its troops from that province. And finally Thailand had succeeded in the negotiations after it had consented to let France occupy a certain part of its territory in exchange of Chanthaburi. None the-less, France, again, switched to occupy Trat, and as a result of that occupations, Thailand had to inevitably sacrifice some other territory once again to France for the exchange of Trat from which France had finally withdrawn its troops. Thenceforth, both Chanthaburi and Trat had completely returned to Thailand after they were a warranty as demanded by France for 14 years.

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของงานวิจัยเรื่องนี้ มุ่งที่จะศึกษาความเป็นมาและสภาพการณ์ของเมืองจันทบุรีในช่วงสมัยที่อยู่ในความยึดครองของกองทัพฝรั่งเศส ระหว่าง พ.ศ. 2436 ถึง พ.ศ. 2447 เป็นการศึกษาเกี่ยวกับ

¹รองศาสตราจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ความเป็นมาของเมืองจันทบุรี และการยึดครองของฝรั่งเศส การเจรจาและการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี ผลจากการศึกษาพบว่าฝรั่งเศสยึดครองเมืองจันทบุรีระหว่าง พ.ศ. 2436 ถึง พ.ศ. 2447 หลังจากนั้นจึงยึดครองเมืองตราดแทนจนถึง พ.ศ. 2450 การยึดครองจันทบุรีนี้ก็เพื่อเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันจนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญาและอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งรัฐบาลไทยทำกับฝรั่งเศสภายหลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 และจนกว่าจะเกิดความสงบเรียบร้อยทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงในระยะ 25 กิโลเมตร อย่างไรก็ตามการยึดครองจันทบุรีเป็นการยึดครองเพียงบางส่วน ปรากฏว่าส่วนใดที่ยังคงอยู่ในอำนาจอธิปไตยของไทยก็จะมีราษฎรอพยพเข้ามาอยู่เรื่อย ๆ

ในระหว่างที่กองทหารฝรั่งเศสยึดครองอยู่นั้น เศรษฐกิจของจันทบุรีมีสภาพดีขึ้นกว่าเดิม แต่แม้กระนั้นก็มีปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ปัญหากรณีพิพาทต่าง ๆ อันเกิดจากคนในบังคับฝรั่งเศส ปัญหาเรื่องการหลบหนีภาษี และที่สำคัญมากคือปัญหาอั้งยี่กำเริบ ด้วยเหตุที่จันทบุรีเป็นเมืองท่าสำคัญในทางยุทธศาสตร์ ไทยจึงพยายามที่จะเจรจาเพื่อขอให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากเมืองจันทบุรี ซึ่งในที่สุดก็ประสบความสำเร็จภายหลังจากที่ไทยต้องยอมเสียดินแดนบางส่วนเป็นการตอบแทนให้ฝรั่งเศส แม้กระนั้นฝรั่งเศสก็ไปยึดครองเมืองตราดอีกจนกระทั่งไทยต้องยอมเสียดินแดนแลกเปลี่ยนอีกครั้งหนึ่ง ฝรั่งเศสจึงถอนทหารออกจากเมืองตราด จึงเป็นอันว่าเมืองทั้งสองได้กลับคืนมาเป็นของไทยอย่างสมบูรณ์หลังจากเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันตามคำเรียกร้องของฝรั่งเศสเป็นเวลาร่วม 14 ปี

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

หัวเมืองชายทะเลตะวันออก เช่น จันทบุรี ตราด ระยอง และชลบุรี เป็นหัวเมืองชั้นนอกที่ขึ้นอยู่กับกระทรวงต่างประเทศ (เดิมเป็นกรมท่า)¹ จนกระทั่ง พ.ศ. 2441 จึงได้ย้ายไปขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย แต่ยังไม่มีการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล เพิ่งจะมีการจัดตั้งเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. 2449² สาเหตุที่จัดตั้งล่าช้า เนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ในเรื่องอาณาเขตดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง นำไปสู่การสู้รบในอ่าวไทย ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า “วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112” จากเหตุการณ์ดังกล่าว ไทยจำเป็นต้องยอมแพ้และทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) นอกจากต้องเสียดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและต้องเสียค่าปรับเป็นจำนวนมากแล้ว ฝรั่งเศสยังยึดเอาเมืองจันทบุรี ซึ่งมีที่ตั้งเหมาะสมท่าเรือทั้งสองของอ่าวไทยทางด้านตะวันออก และเป็นทางเข้าเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ ซึ่งเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ (ตามอนุสัญญาข้อที่ 6) จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญา เมื่อไทยปฏิบัติตามสัญญาครบถ้วนแล้ว กองทหารฝรั่งเศสก็ยังยึดครองจันทบุรีต่อไปอีก ไม่ยอมถอนออกไปตามสัญญา โดยอ้างว่า “การยังไม่เสร็จเรียบร้อย”³ การยึดครองของกองทหารฝรั่งเศสทำให้รัฐบาลและประชาชนรวมทั้งมหาอำนาจที่สำคัญในขณะนั้นคือ อังกฤษ ไม่พอใจไปด้วย ทั้งนี้เพราะจันทบุรีเป็นศูนย์กลางการ

¹ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), “เรื่องของมหาดไทย” พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันพระลิกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์, 2495, หน้า 115.

² “เรื่องประกาศตั้งมณฑลจันทบุรีตั้งแต่ 1 เมษายน พ.ศ. 2449” ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. 125 เล่ม 23, หน้า 23.

³ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 (กรุงเทพ : แสงรุ่งการพิมพ์, 2523), หน้า 307.

คมนาคระหว่างไชน่่อกับกรุงเทพฯ ที่ควบคุมอ่าวไทย ซึ่งอังกฤษมีผลประโยชน์ทางการค้าอยู่มาก

การที่มีกองทัพต่างชาติเข้ามาตั้งอยู่ในดินแดน เป็นปัญหาสำคัญซึ่งเกี่ยวข้องกับอธิปไตยและความเป็นองของชาติ¹ เมื่อไทยไม่มีกำลังที่จะขับไล่ฝรั่งเศสออกไปได้จึงต้องใช้วิธีการเจรจาตกลงทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสในวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 ยอมยกเมืองตราดและเกาะต่าง ๆ ให้แก่ฝรั่งเศส* ดังนั้นฝรั่งเศสจึงยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี และไปยึดเมืองตราดแทน การยึดครองเมืองจันทบุรีของฝรั่งเศสนั้นเป็นเวลานานถึง 10 ปีเศษ คือตั้งแต่ พ.ศ. 2436 – พ.ศ. 2447 จนมีผู้กล่าวว่า “เมืองจันทบุรีซึ่งทหารฝรั่งเศสได้เข้าไปตั้งอยู่เป็นเวลาช้านานจนกลายเป็นแผ่นดินฝรั่งเศสไปแล้ว”²

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อทำการศึกษาวิจัยความสำคัญของเมืองจันทบุรีในด้านยุทธศาสตร์การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมต่ออาณาจักรไทย
2. เพื่อศึกษาถึงสภาพด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ในช่วงระยะเวลาที่อยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส
3. เพื่อศึกษาถึงนโยบายของรัฐบาลไทยและฝรั่งเศสต่อหัวเมืองจันทบุรี

ขอบเขตของการวิจัย

เน้นศึกษาความสำคัญของเมืองจันทบุรีในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ในช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสทำการยึดครองอยู่

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องนี้ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยใช้การวิเคราะห์ข้อมูลทางด้านเอกสาร (Documentary Research) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยการอาศัยข้อมูลที่ได้จากเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่ พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือโต้ตอบของทางราชการทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศส หนังสือทางราชการของฝ่ายไทยประกอบทั้งข้อมูลจากเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ได้แก่ หนังสือ วิทยานิพนธ์ และบทความต่าง ๆ ทั้งนี้โดยได้ทำการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกระทรวงการต่างประเทศ หอสมุดคณะและมหาวิทยาลัยต่าง ๆ สถาบันวิจัยสังคม ศูนย์เอกสารแห่งประเทศไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฯลฯ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เนื่องจากการวิจัยเรื่องนี้ยังไม่มีการศึกษาอย่างลึกซึ้ง ดังนั้นผลวิจัยนี้จะทำให้การศึกษาเรื่องไทยในแง่มุมต่าง ๆ มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

¹สมบูรณ เจลิสมศรี, “สถานภาพของทหารในต่างแดน” *รัฐศาสตร์นิเทศ* 8, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2516). หน้า 8.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.19/1 “ใบออกของพระยาสุริยานุวัตร ราชทูตสยาม กรบาทฑูต กรมหลวงเทวะวงษ์-วโรปกรณ์” (ไม่ลงวันที่).

*ดูรายละเอียดของสนธิสัญญาใน สุวิทย์ ชีรสาสวัสดิ์, *การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง* (กรุงเทพฯ : แสงรุ่งการพิมพ์, 2523), หน้า 521-532.

2. ผลการวิจัยจะช่วยขยายความรู้ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้าน และประเทศตะวันตกกว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

3. ผลการวิจัยนี้อาจเป็นโครงการเล็กที่เอื้อประโยชน์โครงการวิจัยใหญ่ในฐานะเป็นโครงการพื้นฐาน ก้าวแรกที่จะนำไปสู่โครงการวิจัยใหญ่ เช่น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออก เป็นต้น ซึ่งจะช่วยให้ไม่เกิดความซับซ้อนเปลืองแรงงาน เวลา และกำลังทรัพย์โดยเปล่าประโยชน์ เมื่อจะมีการวิจัยโครงการใหญ่จริง ๆ กับทั้งยังเป็นแนวทางการวางแผนงานในอนาคตด้วย

4. ผลการวิจัยจะเป็นประโยชน์ต่อการเรียนการสอนในวิชาต่าง ๆ ในระดับอุดมศึกษา เช่น วิชาประวัติศาสตร์ไทย ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ประวัติความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ตลอดจนวิชาอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกัน

คำชี้แจง

ตัวย่อที่ใช้ตลอดงานวิจัยเรื่องนี้ตรงเชิงบรรณและบรรณานุกรม หมายความว่า เป็นเอกสารจากแฟ้มของกระทรวงต่าง ๆ จากแหล่งต่าง ๆ ดังนี้

กจช. ย่อมาจาก กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

กชช. ร.5 ย่อมาจาก เอกสารรัชกาลที่ 5 กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

ต. ย่อมาจาก กระทรวงการต่างประเทศ

น. ย่อมาจาก กระทรวงนครบาล

ฝ. ย่อมาจาก ฝรั่งเศส

กต. ย่อมาจาก เอกสารกองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ

อนึ่ง บทความวิจัยเรื่องนี้ เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “จันทบุรีและตราด : กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส (พ.ศ. 2436-2450)” ซึ่ง รศ.พวงเพชร สุรัตน์ภักดิ์ รับผิดชอบงานในส่วนของเมืองจันทบุรี และ รศ.ปิยนดา บุนนาค รับผิดชอบในส่วนของเมืองตราด งานวิจัยเรื่องนี้ได้รับทุนอุดหนุนจากโครงการไทยศึกษา สถาบันวิจัยสังคมฯ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2525.

ความเป็นมาของเมืองจันทบุรี และการยึดครองของฝรั่งเศส

ทำไมฝรั่งเศสจึงเลือกที่จะยึดเอาเมืองจันทบุรีเป็นประกัน จันทบุรีเป็นเมืองสำคัญยิ่งในการรักษาความปลอดภัยของประเทศไทยทางด้านตะวันออก เพราะเป็นเมืองท่าที่คุมอ่าวไทย และยังเป็นทางผ่านที่จะเข้าไปยังเมืองที่อุดมสมบูรณ์ที่สุด 3 เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ¹ นอกจากนี้จันทบุรียังเหมาะสมที่จะเป็นท่าเรือ เนื่องจากตั้งอยู่ลึกจากทะเลไปประมาณ 10 ไมล์² วัตถุประสงค์สำคัญของไทยก็ตั้งอยู่ที่เมืองนี้ การยึดครองจันทบุรีของฝรั่งเศสซึ่งเท่ากับยึดอู่ต่อเรือ และเรือลำอื่น ๆ เป็นการตัดกำลังของประเทศไทยไปด้วย

กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี สืบเนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับการอ้างสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและเขมร ฝรั่งเศสอ้างว่าดินแดนดังกล่าวเคยเป็นของญวนมาก่อน และกล่าว

¹กรมโฆษณาการ, ประเทศไทย, เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส (พระนคร : โรงพิมพ์พานิชสุกผล, 2483), หน้า 30.

²ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 18, (พระนคร : องค์การคำคุณุสภา, 2509), หน้า 53-54.

ว่าไทยบุกรุกดินแดนญวน¹ ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2435 นายปาวี ได้เข้ามารับตำแหน่งราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ และได้ทำการเจรจาปัญหาการปักปันเขตแดนกับกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วิโรภการ เพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง ทางฝ่ายไทยเสนอขอทำความตกลงชั่วคราว (Modus Viendi)² กับปาวี 2 ครั้ง โดยให้ทั้ง 2 ฝ่าย ตั้งเขตเป็นกลาง ซึ่งกว้าง 50 ก.ม. ยาว 850 ก.ม. ตั้งแต่ได้เมืองคันทวนลงมาถึงที่แห่งหนึ่งแห่งใด ในบริเวณเขตติจูดที่ 13 องศาเหนือ ทั้งสองฝ่ายจะต้องถอนด่านและทหารออกจากบริเวณดังกล่าวให้หมด จนกว่าการปักปันเขตแดนจะเรียบร้อย แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ไม่ว่าข้อเสนอดี ๆ ของไทย ฝรั่งเศสไม่ยอมรับทั้งสิ้น กลับยืนยันที่จะให้ไทยถอนทหารออกจากที่มั่นริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

การเจรจาทางการทูตเพื่อแก้ไขปัญหาเขตแดน และมีปัญหาปลีกย่อยต่าง ๆ ไม่สามารถจะตกลงกันได้ กลับทำให้ความสัมพันธ์ของทั้งสองประเทศตึงเครียดมากขึ้น ฝรั่งเศสหันไปใช้นโยบายเรือปืน และกำลังเป็นเครื่องมือในการบีบบังคับไทยให้ยอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศส

ท่าทีคุกคามของฝรั่งเศส ทำให้รัฐบาลไทยเร่งจัดการป้องกันกรุงเทพฯ และหัวเมืองชายทะเลตะวันออก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกกังวลมาก ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาชลยุทธโยธิน (Richelieu) ซึ่งเป็นชาวเคนมาร์กและเป็นรองผู้บัญชาการทหารเรือ เป็นผู้อำนวยการป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ที่เมืองจันทบุรีได้เตรียมการป้องกันอย่างแข็งแรงกว่าตำบลอื่น ๆ ที่ปากน้ำก็ตกแต่งป้อมไว้พร้อม แสดงให้เห็นว่าจันทบุรีเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ดังนั้นเมื่อฝรั่งเศสประกาศปิดอ่าวไทย จึงได้ปิดอ่าวจันทบุรีด้วย

การเตรียมการป้องกันของฝ่ายไทย แสดงให้เห็นถึงความไม่พร้อมหลายอย่างในสมัยนั้น ยังไม่มีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร การจัดระเบียบทางทหาร ตลอดจนอาวุธยุทโธปกรณ์ก็ย่ำแย่ ทหารที่เกณฑ์มาจากชาวพื้นเมือง ขาดความชำนาญในการรบ ไทยจึงเสียเปรียบฝรั่งเศสอยู่หลายประการ การเตรียมพร้อมของทหารไทยจึงเป็นการเตรียมพร้อมอย่างไม่มีความหวังที่จะชนะ³

ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสทวีความตึงเครียดอยู่นั้น อังกฤษซึ่งคิดตามเหตุการณ์อย่างใกล้ชิด เพราะเป็นประเทศตะวันตกประเทศเดียวที่มีผลประโยชน์ในด้านต่าง ๆ มากที่สุด ได้ส่งเรือรบ 3 ลำทยอยเข้ามายังสันดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา คือ เรือ เอ็ม. เอ็ม. เอส. สวิฟท์ (M.M.S. Swift) และเรือรบ เอช.เอ็ม.เอส. พัลลัส (H.M.S. Pallas) โดยอ้างว่าเพื่อคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของคนในบังคับอังกฤษ⁴ ฝ่ายฝรั่งเศสเมื่อได้ทราบว่างอังกฤษส่งเรือรบหลายลำเข้ามาในกรุงเทพฯ จึงได้กระทำบ้างโดยแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่า รัฐบาลฝรั่งเศสจะส่งเรือเอนกคงสตองค์ (Inconstant) และเรือโคเมต (Comete) เข้ามากรุงเทพฯ โดยกำหนดจะถึงสันดอนปากน้ำในวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) ขอให้ทางการ

¹กรมโฆษณาการ, ประเทศไทย, เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส, หน้า 17.

²เพ็ญศรี ศึก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (พระนคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527), หน้า 55.

³หลวงสาครเกษม, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรีตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2447 (พระนคร : แพร์พิทยา, 2515), หน้า 33.

⁴อช บุญยานนท์, สังขปเอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112, หน้า 124-126.

ไทยจัดเรือนำร่องไปรับด้วย¹ แต่ปรากฏว่าฝรั่งเศสแจ้งให้ทราบว่าเป็นเรือทั้ง 2 ลำจะเลื่อนกำหนดมาถึงเป็นวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งเป็นวันเกิดวิกฤตการณ์ ทางรัฐบาลไทยได้คัดค้านมิให้เรือฝรั่งเศสข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ เพราะเป็นการละเมิดสนธิสัญญา ฉบับ พ.ศ. 2399 (1856) แต่นายปาเวีย และพลเรือตรีฮูมานน์ (Admiral Humann) ผู้บังคับการเรือฝรั่งเศสไม่ฟังเสียง กลับตัดสินใจนำเรือเข้ามาในปากน้ำ การกระทำดังกล่าวถือว่าเป็นการละเมิดอำนาจอธิปไตยของไทย² ดังนั้นเมื่อเรือรบฝรั่งเศสแล่นเข้ามา ก็เกิดการยิงต่อสู้กันกับกำลังป้องกันฝ่ายไทย การสู้รบกันมีผลให้ทั้ง 2 ฝ่ายได้รับความเสียหาย เรือฝรั่งเศส 2 ลำ คือ แองกอสตองก์และเรือโคแมต สามารถฝ่ากระสุนปืนเข้ามาจอดที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสได้

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสตึงเครียดเพิ่มขึ้นเมื่อนายปาเวีย (Pavie) ยื่นคำขาดถวายกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ เมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม 2436 และให้ตอบภายใน 48 ชั่วโมง หากไทยไม่ยอมปฏิบัติตามคำขาดดังกล่าว ราชทูตฝรั่งเศสจะเดินทางออกจากกรุงเทพฯ และจะปิดอ่าวไทยรวมทั้งน่านน้ำไทยทันที³

จากคำขาดดังกล่าว ฝ่ายไทยยอมรับทุกข้อยกเว้นข้อ 14 ทั้งนี้เพราะไทยถือว่าดินแดนที่ฝรั่งเศสเรียกร้องนี้เป็นดินแดนในราชอาณาจักรไทยมานานแล้ว ปรากฏว่าคำตอบของไทยไม่เป็นที่พอใจของฝรั่งเศส ปาเวียจึงถอนคณะทูตออกจากประเทศไทย แล้วก็เดินทางออกจากกรุงเทพฯ พร้อมกับเรือรบฝรั่งเศส ตรงไปยังเกาะลีซังแล้วเรือรบฝรั่งเศสก็ลงมือปิดล้อมอ่าวไทย เมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม 2436 นาวาเอกเรอคูลูส (Recouloues) ผู้บังคับการเรือ เฟอร์เฟต์ประกาศห้ามเรือทุกชนิดผ่านไปมาในเส้นขีด จากแหลมเจ้าลายถึงแหลมกระบังโดยใช้เวลา 3 วัน ระหว่างนั้นรัฐบาลไทยได้ติดต่อกับรัฐบาลอังกฤษเพื่อขอคำแนะนำเกี่ยวกับปัญหานี้ ต่อมาพระยามหาโยธาธิบดีไทยประจำกรุงลอนดอน ได้โทรเลขให้รัฐบาลไทยทราบว่าลอร์ดโรสเบอร์รี่ให้คำแนะนำว่า ไทยควรยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสเพื่อความปลอดภัยของไทยเอง และไม่ควรถ้าสิ่งใดที่เป็นการยั่วยุ่มติมหาชนในฝรั่งเศสให้โกรธแค้นยิ่งขึ้น⁴ ด้วยเหตุนี้ไทยจึงตกลงใจตอบรับคำขาดของฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม 2436 ฝรั่งเศสได้ฉวยโอกาสตั้งข้อเรียกร้องเพิ่มมากยิ่งขึ้น โดยอ้างถึงความล่าช้าในการตัดสินใจของรัฐบาลไทย นายเดอเวลส์ได้ยื่นบันทึกปารีส (Paris Note) ลงวันที่ 30 กรกฎาคม 2436 ให้แก่ราชทูตไทย มีข้อความว่า ห้ามไทยส่งทหารเข้าไปประจำในเสียมราฐ พระตะบอง นอกจากนี้ฝรั่งเศสจะยึดปากน้ำและเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันจนกว่าไทยจะถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงทั้งหมด และให้ไทยตั้งเขตปลอดทหารภายใน 25 กิโลเมตร จากฝั่งขวาของแม่น้ำโขง พร้อมกันนี้ฝรั่งเศสยังขอสิทธิที่จะจัดตั้งสถานกงสุลที่น่านและโคราชด้วย⁵ ในที่สุดรัฐบาลไทยจำต้องยอมรับข้อเรียกร้องเพิ่มเติมทุกประการ เมื่อวันที่ 5 สิงหาคม 2436 ฝรั่งเศสจึงยกยกเลิกการล้อมปิดอ่าวไทย⁷ ทั้งสองฝ่ายได้ทำสนธิสัญญาและอนุสัญญาไทย-

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.18.1/8 ปาเวียกราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

² เพ็ญศรี ตึก, *การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย...*, หน้า 59.

³ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, *เพ็ญอ่าว*, หน้า 231-232 อ้างจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ฝ.18.2/1 สำเนาแปล นายปาเวียกราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

⁴ เสนอให้ไทยยอมสละกรรมสิทธิ์เหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงและเกาะต่าง ๆ ในแม่น้ำโขงด้วย

⁵ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, *เพ็ญอ่าว*, หน้า 244 อ้างจาก กต. แฟ้มที่ 2.1 โทรเลขที่ 21 โทรเลขที่ 26 พระยามหาโยธากราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

⁶ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, *เพ็ญอ่าว*, หน้า 246 อ้างจากในกองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ฝ.18.1/1 Paris Note.

⁷ เพ็ญศรี ตึก, *เรื่องเดิม*, หน้า 61.

ฝรั่งเศส วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งผลสะท้อนของสัญญาที่สำคัญคือ ฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามอนุสัญญาโดยครบถ้วน 2 ประการ คือ ประการแรก สละกรรมสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและเกาะทั้งหลายในแม่น้ำโขง อีกประการหนึ่งไทยจะต้องไม่สร้างด่าน ค่ายคู หรือที่พักของทหารในเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และในเขต 25 กิโลเมตร บนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง

กองทัพฝรั่งเศสไม่ได้ยึดครองจันทบุรีทั้งเมือง แต่ยึดครองเฉพาะส่วนที่ตั้งของกองทัพเท่านั้น คือ ประจำที่ค่ายเมืองจันทบุรีแห่งหนึ่ง มีกำลังทหาร 1 กองพัน และจัดตั้งไว้ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ (บริเวณตึกแดงปัจจุบันนี้) ประมาณ 1 กองร้อย กองทหารนี้ประกอบด้วยทหารฝรั่งเศสและญวน แต่มีจำนวนทหารของญวนมากกว่าทหารฝรั่งเศส ทหารญวนมีอยู่ประมาณ 600 คน ทหารฝรั่งเศสทั้งนายทหารและพลทหารมีอยู่ประมาณ 60-70 คน ทหารมีทุกเหล่าคือทหารราบ ทหารช่าง ทหารปืนใหญ่ ทหารม้า เหล่าทหารม้านั้นใช้ม้าบ้าง บางครั้งก็ใช้พ่อแทน¹ กองทหารที่ประจำอยู่จันทบุรี ฝ่ายฝรั่งเศสเรียกว่า “กองทัพยึดครองจันทบุรี (Les troupes d'occupation de Chantaboon)² ผู้บังคับกองพันมียศพันตรี (กองม้นดั่งส์) กิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับทหารฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่ในจันทบุรีอยู่ในบังคับบัญชาของกองม้นดั่งส์ที่จันทบุรี สำหรับกองทัพปากน้ำแหลมสิงห์ ก็มีผู้บังคับกองร้อยเป็นผู้บังคับบัญชา แต่ก็ขึ้นอยู่กับผู้บังคับการที่จันทบุรี การปฏิบัติการทางทหารใด ๆ ในจันทบุรีกองม้นดั่งส์จะต้องได้รับคำสั่งจากผู้บัญชาการทหารที่ไซ่ง่อน สำหรับในกรณีที่เกิดปัญหาหรือคดีที่เกี่ยวข้องด้วยคนในบังคับ หรือป้องกันของฝรั่งเศสผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสต้องพุดจาและฟังคำสั่งจากราชทูต และกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ³

ส่วนพวกทหารญวนซึ่งจะมียศอย่างสูงแก่เจ้านายสืบ ก็จะได้บังคับบัญชาของนายทหารฝรั่งเศสชั้นนายร้อยอีกชั้นหนึ่ง

กองทัพฝรั่งเศสที่จันทบุรีกับอินโดจีนของฝรั่งเศสจะมีการติดต่อกันอยู่เสมอ อาหาร เครื่องสรรพาวุธ และทหาร จะมีการเคลื่อนย้ายไปมาระหว่างอินโดจีนฝรั่งเศสและจันทบุรีตลอดเวลา จะมีการลำเลียงเสบียงอาหารประเภทเนื้อสด เช่น เนื้อสัตว์พาหนะ (โค) ต้องส่งมาจากไซ่ง่อน เพราะจันทบุรีสมัยนั้นไม่มีสัตว์พาหนะ (โค) แม้จะมีบ้างแต่ก็เป็นส่วนน้อยไม่พอที่จะจำหน่ายแก่กองทัพฝรั่งเศส ดังนั้น อาหารเนื้อสดจึงต้องส่งมาจากไซ่ง่อน แม้แต่อาหารสัตว์พาหนะเช่น หญ้าแห้งสำหรับให้พอกิน ก็ต้องส่งมาจากไซ่ง่อนด้วยเหมือนกัน ดังนั้นขณะที่กองทัพฝรั่งเศสประจำอยู่ที่จันทบุรีจะมีเรือฝรั่งเศสเข้าออกเมืองจันทบุรีเป็นประจำ

การปกครองระหว่างไทยกับกองทัพฝรั่งเศสที่จันทบุรีนั้นจะแยกกันคนละส่วน ดินแดนที่อยู่นอกเหนือจากการยึดครองของกองทัพฝรั่งเศส ยังคงอยู่ในความปกครองของคนไทย ยังคงเป็นเมืองขึ้นที่อยู่กับกระทรวงการต่างประเทศหรือกรมท่า ยังไม่ขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทย และยังไม่มีการจัดระเบียบการปกครองท้องถิ่นอย่างในปัจจุบันนี้ ใน พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดการปกครองท้องที่ โอนจันทบุรีไปขึ้นกระทรวงมหาดไทยตั้งแต่นั้นมา

¹หลวงสาครชเขตต์, *เรื่องเดิม*, หน้า 56-57

²สวัสดิ์ จันทน์ และเชน ปัจจุสานนท์, *กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. 112* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2510), หน้า 181.

³หลวงสาครชเขตต์, *เรื่องเดิม*, หน้า 133-134.

สำหรับสภาพสังคมจันทบุรี เมื่อฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรีระยะแรก ๆ นั้นดูเป็นของแปลกประหลาดสำหรับคนไทยในสมัยนั้นแต่เมื่อนานไปก็เริ่มคุ้นเคย การติดต่อระหว่างทหารกับข้าราชการและพลเมืองไทยนั้นจะใช้ล่ามเพื่อความสะดวกในการพูดจา ทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศส ส่วนบรรดาพวกทหารฝรั่งเศสบางคนทีพูดญวนได้ก็จะใช้ญวนเป็นภาษากลาง เพราะพลเมืองในจันทบุรีมีคนไทยพื้นเมืองอยู่มาก นอกจากนั้นทหารฝรั่งเศสบางคนสามารถพูดภาษาญวนได้ด้วย พวกนายทหารฝรั่งเศสโดยมากจะมีภรรยาชาวยุโรป ส่วนพวกนายทหารฝรั่งเศสชั้นรอง ๆ ลงมา มักจะแต่งงานกับบุตรหลานของทหารญวนและที่แต่งงานกับคนไทยและญวนพื้นเมืองก็มี

ในด้านการค้าขาย จันทบุรีสมัยนั้นนับว่าการค้าขายเฟื่องฟูมาก ความเป็นอยู่ของชาวจันทบุรีในระยะนี้ดีกว่าสมัยก่อน มีการจัดตั้งโรงงานสำหรับจำหน่ายขายสิ่งของต่าง ๆ ให้กับกองทัพฝรั่งเศสเช่นที่บริเวณหน้าค่ายกองทัพฝรั่งเศส การติดต่อค้าขายกับกองทัพฝรั่งเศส ส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าชาวจีนและญวนพื้นเมือง พวกนี้จะทำหน้าที่รับส่งสินค้าและเสบียงอาหารต่าง ๆ เช่น ข้าวสาร เนื้อโค สุกร เป็ด ไก่ ฟืน ผักต่าง ๆ ให้กับกองทัพฝรั่งเศส การจำหน่ายสินค้าต่าง ๆ ให้กับกองทัพฝรั่งเศสได้ประโยชน์และมีกำไรอย่างงามทำให้พวกพ่อค้าแม่ค้าพากันมุ่งครั้งร่ำรวย ระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองเป็นเวลา 10 ปีกว่า รัฐบาลฝรั่งเศสได้ทุ่มเทเงินทองเป็นจำนวนหลายล้านฟรังก์¹ ถ้าเปรียบเป็นเงินไทยก็หลายสิบล้านบาท นับเป็นจำนวนไม่น้อยเพื่อที่จะรักษากองทัพฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรี เงินจำนวนนี้เองที่ทำให้ชาวจันทบุรีในยุคนั้นพากันร่ำรวย มีแหล่งบำเรอความสุขของกองทัพต่างชาติดีกมากมายเช่น โรงบ่อนเบี้ย โรงหญิงสังขจรหรือโสเภณี เป็นต้น แต่เมื่อฝรั่งเศสถอนกองทัพออกไปแล้ว สภาพเศรษฐกิจที่เคยรุ่งเรืองกลับซบเซาลงไป เงินตราที่ใช้อยู่สมัยนั้น ในกองทัพฝรั่งเศสจะใช้เงินเปียสค์ของฝรั่งเศสเอง อัตราแลกเปลี่ยนเงินฝรั่งเศสกับเงินไทยคือ 3 เปียสค์ เท่ากับประมาณ 5 บาท สำหรับเงินฝ้ายไทยนั้นยังไม่มีธนบัตร ใช้แต่เงินเหรียญ

ถึงแม้ว่าการปกครองของไทยและกองทัพฝรั่งเศสจะแยกกันไม่เกี่ยวข้องกันในทางทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัติ ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสโดยเฉพาะกองมณฑลที่ตั้งเข้ามาบังคับบัญชากองทัพฝรั่งเศสที่จันทบุรีมักจะเข้ามาแทรกแซงกิจการบ้านเมืองของไทยอยู่เสมอ โดยเฉพาะเมื่อเกิดคดีที่เกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส โดยเฉพาะชาวจันทบุรีและชาวญวนกรณีพิพาทที่ดิน ปัญหาอาชญากรรม ปัญหาภาษีอากรสุราและปัญหาอื่น ๆ เป็นต้น ต่อเมื่อกองทัพฝรั่งเศสถอนทหารออกไปแล้ว ปัญหาเหล่านี้จึงค่อย ๆ สงบลง²

การถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี

ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี* และปัญหาตราด เกือบจะเรียกได้ว่า เป็นปัญหาเดียวกัน ในการเจรจาเพื่อทำสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 การเจรจาทันทีให้ฝรั่งเศสถอนกอง

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 5 ผ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวโรปการ ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 122 (1904)

²อ่านรายละเอียดใน ปิยนาด บุนนาคและพวงเพชร สุรัตนกุล, *จันทบุรีและตราด : กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส (พ.ศ. 2436-2450)* โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์ฯ 2527, หน้า 40-55.

*เป็นปัญหาสำคัญ 1 ใน 4 ของการเจรจาดังนี้ คือ 1. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส 2. ปัญหาดินแดนที่ยกให้แก่ฝรั่งเศสคือ หลวงพระบางฝั่งขวา จำปาศักดิ์ มโนไพร 3. ปัญหาการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลเขมร 4. ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี

ทหารออกจากจันทบุรี เป็นปัญหาที่สำคัญที่สุดของรัฐบาลไทย ในการเจรจาแต่ละครั้ง นับตั้งแต่การเจรจาในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2442-2443 และการเจรจาเพื่อทำสัญญา พ.ศ. 2445 ฝ่ายฝรั่งเศสรู้สึกว่าปัญหานี้มีความสำคัญสำหรับฝ่ายไทยเพียงใด ดังนั้นในการเจรจาทุกครั้ง ฝรั่งเศสจะใช้ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นเครื่องต่อรองเพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศสมาโดยตลอด¹ ฝรั่งเศสได้ยื่นข้อเสนอใหม่ นั่นคือว่า ถ้าไทยจะให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรีจะต้องยกเมืองตราดให้กับฝรั่งเศส เป็นการแลกเปลี่ยน ถ้าไม่ได้จะไม่ยอมถอนทหารออกไปจากจันทบุรี ขอให้ฝ่ายไทยตอบภายใน 24-48 ชั่วโมง² ในที่สุดไทย-ฝรั่งเศสลงนามต่อกันในสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2447

การลงนามในครั้งนี้เป็นเพราะสถานการณ์ในขณะนั้นบีบบังคับ คือฝรั่งเศสได้ส่งทหารมาทางตะวันออกเป็นอันมากในระยะที่ญี่ปุ่นกับรัสเซียกำลังจะทำสงครามกัน และมีข่าวหลายกระแสกล่าวว่า ฝรั่งเศสจะใช้กำลังส่วนนี้จัดการกับไทย ขณะเดียวกันอังกฤษก็หันมาเจรจากับฝรั่งเศส เพื่อตกลงกับปัญหาอาณานิคมกัน ฝ่ายไทยจึงเห็นว่าถ้ายอมทำสัญญากับฝรั่งเศสเสียในตอนี้ ก็ยังดีกว่าไปทำสัญญาหลังจากที่อังกฤษกับฝรั่งเศสตกลงปัญหาต่าง ๆ กันได้แล้ว ซึ่งไทยไม่สามารถคาดการณ์ได้ว่าอังกฤษจะปล่อยให้ฝรั่งเศสจัดการกับไทยรุนแรงมากขึ้นเพียงใด ในฝ่ายฝรั่งเศสเองก็ต้องรีบลงนาม เพราะฝรั่งเศสเป็นพันธมิตรกับรัสเซียจึงกลัวว่าจะถูกดึงเข้าร่วมในสงครามระหว่างญี่ปุ่น-รัสเซีย และอาจเกิดการกระทบกระทั่งกับอังกฤษพันธมิตรของญี่ปุ่นได้³

ผลของสัญญานี้ที่สำคัญที่สุดคือ ฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกจากจันทบุรีและไทยก็ยอมยกเมืองตราด ด้านซ้าย และฝั่งซ้ายแม่น้ำคอบให้กับฝรั่งเศสตามพิธีสาร ลงวันที่ 29 มิถุนายน 2447 เพื่อแลกเปลี่ยนกับการให้ทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี แต่ก็ไปยึดตราดต่อไปอีก จึงเป็นปัญหาที่รัฐบาลจะต้องเจรจาท่อไป กองทหารฝรั่งเศสได้ออกจากจันทบุรีไปปากน้ำหงษ์ทางบกและทางเรือ ในวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2447*

ฝรั่งเศสกำหนดมอบเมืองจันทบุรีให้กับไทยวันที่ 10 มกราคม 2447 โดยไม่ต้องมีพิธีการรับส่ง⁴ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ จึงกำหนดให้พระยาศรีสทเททภักดิ์มิสเตอร์เวสตัน-การ์ดี ออกไปรับเมืองจันทบุรีในวันนั้น⁵ หลังจากนั้นรัฐบาลไทยก็จัดทำพิธีฉลองเมืองจันทบุรีในโอกาสที่ได้เมืองจันทบุรีกลับคืนมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่ง

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126, หน้า 130.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุริยานุวัตร กราบบังคมทูลกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ลงวันที่ 4 มกราคม 122.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ. 19/17 หนังสือพระยาสุริยานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์, 122.

* ระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีตั้งแต่ 9 สิงหาคม 2436 ถึง 8 มกราคม 2447 รวมเป็นเวลา 10 ปี 6 เดือน.

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.ผ.2.2/15 หนังสือหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 7 มกราคม 123.

⁵ เพิ่งอ้าง

บทสรุป

ประมาณกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นระยะที่ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต้องเผชิญกับการคุกคามของมหาอำนาจที่กำลังแสวงหาอาณานิคมอยู่ในขณะนั้น ที่สำคัญคือ อังกฤษและฝรั่งเศส ประเทศไทยก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงการคุกคามนั้นไปได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแผ่อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกรุนแรงแข็งกล้ายิ่งกว่าสมัยใด ๆ มหาอำนาจตะวันตกที่คอยคุกคามไทยทางด้านตะวันออกคือ ฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสได้ขยายอำนาจมาทางตะวันออกของแหลมอินโดจีน จนได้ครอบครองญวนทั้งประเทศ รวมทั้งเขมรส่วนนอกทั้งหมดด้วย แต่ความต้องการของฝรั่งเศสมิได้หยุดเพียงแค่นั้น ฝรั่งเศสยังต้องการครอบครองดินแดนที่อยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงทั้งหมด ซึ่งขณะนั้นมีดินแดนบางส่วนอยู่ใต้ความปกครองของไทย การขยายตัวของฝรั่งเศสจึงสร้างปัญหาให้กับฝ่ายไทยตลอดมา โดยเฉพาะความพยายามของฝรั่งเศสที่จะเข้ามาแทรกแซงในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในระยะแรกฝรั่งเศสดำเนินการแทรกแซงโดยวิธีการทูต แต่เมื่อเห็นว่าไม่ประสบผลสำเร็จจึงใช้นโยบายเรือปืนข่มขู่ไทยในบริเวณปากน้ำ ในที่สุดก็นำไปสู่วิกฤตการณ์ที่เรียกว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112” เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม 2436 ผลของการปะทะกัน ปรากฏว่าฝ่ายไทยยอมจำนน และทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

ตามสัญญาและอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 นี้ นอกจากไทยจะต้องเสียดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเสียค่าปรับเป็นจำนวนมากแล้วฝรั่งเศสยังได้ยึดจันทบุรีไว้เป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันตามอนุสัญญาข้อ 6 ซึ่งระบุไว้ว่าฝรั่งเศสจะยึดจันทบุรีไว้จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญาและอนุสัญญาดังกล่าวครบถ้วนและจนกว่าจะเกิดความสงบเรียบร้อยทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ในระยะ 25 กิโลเมตร

การยึดครองจันทบุรีของกองทหารฝรั่งเศสนั้นไม่ได้ยึดทั้งเมือง แต่จะยึดเฉพาะบริเวณอันเป็นที่ตั้งของกองทหาร คือที่ค่ายทหารในเมืองจันทบุรีกับค่ายทหารที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ฝรั่งเศสได้เข้ายึดตั้งแต่วันที่ 9 สิงหาคม 2436 เป็นต้นมาจนกระทั่งได้ถอนออกไปเมื่อวันที่ 8 มกราคม 2447 ภายหลังจากลงนามในอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2446 ในระหว่างการยึดครองฝ่ายฝรั่งเศสได้ก่อสร้างที่พัคนายทหารและพลทหารไว้ทั้งในเมืองจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์เป็นจำนวนหลายหลัง และเป็นตัวตึกก่อนข้างถาวร ซึ่งยังคงมีหลักฐานอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ ภายในบริเวณค่ายทหารจะมีร้านจำหน่ายสินค้าซึ่งล้าสมัยล้าสมัยจากไซ่ง่อน และที่ปากน้ำจะมีกองทหารฝรั่งเศสคอยตั้งด่านตรวจเรือเมล์และเรือใบที่ผ่านไปมาอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้ยังมีการฝึกซ้อมเตรียมระวางป้องกันภัยอยู่เสมอ

ทางฝ่ายไทยจะมีอิสระในการปกครองเขตแดนที่อยู่นอกเหนือจากการยึดครองของกองทหารฝรั่งเศส-ความ เป็นอยู่ของชาวจันทบุรีในระยะนี้ดีกว่าสมัยก่อน ทั้งนี้เพราะมีการค้าขายอาหารและสิ่งของต่าง ๆ ให้แก่กองทหารฝรั่งเศส สภาพเศรษฐกิจคล่องตัว การเงินดี จนมีผู้กล่าวว่า “ชาวเมืองจันทบุรีในยุคนี้พากันฟุ่มเฟือยรุ่มรวยไปตามกัน” นอกจากจะดำเนินธุรกิจในด้านการค้าสิ่งของแล้ว ยังมีการค้าหญิงโสเภณีอีกด้วย ซึ่งปรากฏว่าทำรายได้ให้เจ้าของเป็นจำนวนมาก และเมื่อกองทหารฝรั่งเศสยกออกไปจากจันทบุรีสร้างความเสียหายให้กับพ่อค้าแม่ค้าชาวจันทบุรีในสมัยนั้นมาก เพราะสภาพเศรษฐกิจที่เคยรุ่งเรืองกลับซบเซาลงไป

อย่างไรก็ตาม การที่กองทหารฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรี ก็สร้างปัญหาหลายประการให้กับฝ่ายปกครองของไทย เช่น ปัญหากรณีพิพาทต่าง ๆ อันเกิดจากคนในบังคับฝรั่งเศส ปัญหาเรื่องการหลบหนีภาษี และที่สำคัญคือปัญหาอั้งยี่กำเริบซึ่งนับว่าสำคัญมากในสมัยนั้น เพราะพวกนี้มักจะคอยข่มขู่ประชาชน

พลเมืองอยู่เสมอ สร้างความหวาดกลัวให้กับชาวจันทบุรีในยุคนั้นอย่างมาก แต่ในที่สุดด้วยความร่วมมือจากฝ่ายกองทหารฝรั่งเศส ฝ่ายปกครองไทยก็สามารถปราบพวกอั้งยี่ให้สงบลงไปได้

เนื่องจากเมืองจันทบุรีเป็นเมืองท่าสำคัญในทางยุทธศาสตร์ที่ควบคุมอ่าวไทยทางด้านตะวันออก ซึ่งเกี่ยวข้องกับความปลอดภัยของกรุงเทพฯ ด้วย ไทยจึงพยายามเสนอที่จะให้มีการเจรจาเพื่อถอนทหารออกไปจากจันทบุรี แต่ฝ่ายฝรั่งเศสก็พยายามหน่วงเหนี่ยวอยู่ตลอดเวลาเพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศส

อย่างไรก็ตามการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสได้เริ่มอย่างเป็นทางการ ครั้งแรกเมื่อปลาย พ.ศ. 2442 ถึงต้น พ.ศ. 2443 แต่ไม่ประสบความสำเร็จ การเจรจาดังกล่าวใน พ.ศ. 2445 สามารถยุติลงได้โดยไทยยอมยกเมืองมโนไพร จำปาศักดิ์ และหลวงพระบางให้กับฝรั่งเศส และฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกไปจากจันทบุรี ตามอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 7 ตุลาคม 2445 เนื่องจากสัญญาฉบับนี้ไม่ได้นำเสนอต่อรัฐสภาเพื่อให้สัตยาบัน จึงถูกยกเลิกไปโดยปริยาย จนกระทั่งถึงการเจรจาดังสุดท้าย การเจรจาดังนี้ ไทยได้ว่าจ้างนายเอ็ดเวิร์ด สโตรเบล นักกฎหมายชาวอเมริกันมาเป็นที่ปรึกษาประกอบกับขณะนั้นเกิดสงครามในตะวันออกไกล ระหว่างรัสเซียกับญี่ปุ่น ฝรั่งเศสซึ่งเป็นพันธมิตรกับรัสเซียเกรงว่าจะถูกดึงเข้าสู่สงครามจึงรีบลงนามในอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2446

ผลของสนธิสัญญาฉบับนี้ ฝรั่งเศสจะยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี แต่จะไปยึดตราดและด่านซ้ายแทนตามพิธีสารฉบับลงวันที่ 29 มิถุนายน 2447 ทหารฝรั่งเศสจึงได้ถอนทหารออกไปจากจันทบุรี จันทบุรีจึงกลับมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่งแต่นั้นมา

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

กษ. รัชกาลที่ 5/1 น.33 อั้งยี่ เล่ม 2 : อั้งยี่เมืองจันทบุรี

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 2.2/13 รายงานเรื่องฝรั่งเศสมาเมืองจันทบุรี 23 กรกฎาคม 121 - 6 ธันวาคม 123.

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 2.2/18 เรื่องฝรั่งเศสเมืองจันทบุรีจะซ่อมทหาร.

____. รัชกาลที่ 5 ค.6/12 หนังสือสโตรเบล กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 8 เมษายน 1904.

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 17/2 เรื่องให้พระยาชลยุทธจัดการรักษาหัวเมืองชายทะเลตะวันออก 16-25 เมษายน ร.ศ. 112.

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 18/7 เรื่องฝรั่งเศส ศก 112 ลอบเข้ามาอิงที่ปากน้ำ 13 กรกฎาคม - 6 พฤศจิกายน 112.

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/1 ฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบกัน 1 เมษายน - 19 เมษายน 112.

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับฝรั่งเศส 3 ตุลาคม 112.

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 19/1 เรื่อง ม.ปาวี ทำแผนที่ลวงลำพระราชอาณาเขต.

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 19/2 เรื่องปรึกษาสัญญากับฝรั่งเศส 12 กันยายน 121 - 14 ธันวาคม 122.

____. รัชกาลที่ 5 ฝ. 19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 123.

-รัชกาลที่ 5 ฝ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร ส่งท้ายราชเลขานุการ ส่งสำเนาไปบอกที่มีมาถึง
กระทรวงต่างประเทศ เรื่องปลุกษาทำหนังสือสัญญาฉบับฝรั่งเศส 31 ตุลาคม 122 - 15 เมษายน 123.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/10 ประกาศเรื่องยกดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส 29 ธันวาคม 123.
-รัชกาลที่ 5 ฝ.21/3 เรื่องฝรั่งเศสเข้ามาเกี่ยวข้องกับขัดขวางราชการเมืองจันทบุรี 3 พฤศจิกายน
114-5 กันยายน 124.
-รัชกาลที่ 5 ฝ.21/9 การรับเมืองจันทบุรีและตราด.
-รัชกาลที่ 5 ฝ.30/23 เรื่องจีนอ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ขัดหมายศาลเมืองจันทบุรี 15
เมษายน - 6 พฤษภาคม 122.
-รัชกาลที่ 5 ฝ.31/12 เรื่องพวกญวนทหารกองหลวงชนากามณิศร เมืองจันทบุรีพากันไปรับหนังสือ
อยู่ในบังคับ.
-รัชกาลที่ 5 ม.12.2/5 ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลในตำบลตลาดเมืองจันทบุรี. มณฑลจันทบุรี.
-รัชกาลที่ 5 ม.42/11 รายงานพระยาศรีสุเทพ จัดราชการเมือง จันทบุรี 18-21 มกราคม 123.
-รัชกาลที่ 5 ศ.12 จัดการศาสนาและการศึกษา ร.ศ. 112-129

เอกสารกองบรรณาสาร กระทรวงการต่างประเทศ (กต.)

- กองบรรณาสาร, กต. เพิ่ม 2.1 แผนกสนธิสัญญาเรื่องสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส พ.ศ. 2437 อันดับ 1.
.....กต. เพิ่ม 2.24 หมวดสนธิสัญญาหมู่ สัญญาสยามฝรั่งเศส ศักราช 2446.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.2.2/15 เรื่องกองทหารฝรั่งเศสจันทบุรียกไปตั้งอยู่ที่เมืองตราด (10 มีนาคม ร.ศ. 121/
24 มีนาคม ร.ศ. 123.)
-รัชกาลที่ 5 ฝ.2.2/15 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 216/1421 วันที่ 22 ธันวาคม ร.ศ.
123 พระราชทานกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
- กจช. รัชกาลที่ 5 ม. 42/9 หนังสือขุนบรรเทาทุกขราษฎร์ ผู้ว่าราชการอำเภอทุ่งใหญ่ สำเนาที่ 28927
วันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123 รายงานถึงพระยาวิชาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี.

เอกสารชั้นรอง

- โฆษณาการ, กรม. เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส. พระนคร : โรงพิมพ์พานิชสุกผล, 2483.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112. พระนคร : แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.
- พลกุล อังกินันท์. "บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"
ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิตประสานมิตร 2515.
- เพ็ญศรี ติก, ดร.การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย พระนคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527.
- สวัสดิ์ จันทน์, แชน บัจจุสานนท์. กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย
ร.ศ. 112. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2510.
- สาครคชเขตต์, หลวง. จดหมายเหตุความทรงจำฝรั่งเศสยึดจันทบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2436-2447 พระนคร :
แพร่พิทยา, 2515.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126. พระนคร : แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.

องค์การค้ำค้ำรฐภว. *ประชุมพงศาวดาร*. เล่ม 18, 2509.

อ้ช นุญยวนนท้. *ฝรั่งเศส-สยาม ร.ศ. 112*. กรมบุทศศึภษาทหรวรื่อ 15 มิดุนยชน 2474.

Pensri (Suvanij) Duke, *Les Relations Entre la France et la Thaïlande (Siam) au xixe siècle D'Après les Archives des Affaires Etrangères (Bangkok : Librairie Chalemnit, 1962)*.